

Kui suured näljahädad tabasid Eesti talurahvast 19. sajandil?

Kersti Lust*

Näljahäda ulatust saab kvantitatiivselt hinnata mitme mõõdiku abil: demograafilise tagasilöögi, peamiste toiduviljade saagikuse languse, viljahindade tõusu, näljaabi suuruse, peremeeste võlgade kasvu ja talukohast ilma jäänute hulga järgi. Et nimetatuist on Eestis seni väga põgusalt puudutatud demograafilisi näitajaid, vaadeldakse järgnevalt seda probleemideringi. Artikkel käsitleb lühidalt ja ülevaatlilikult kahte küsimust: millal ja kus ilmneb kriis suremusnäitajate põhjal, s. o. näljahäda mõõtmised ajas ja ruumis. Erialakirjanduses tähistatakse terminiga „näljahäda“ toidu tarbimise järsku vähenemist, mille tulemusena levib laialdaselt ning kestvalt nälg, mis tabab suurt osa elanikkonnast ja mitte ainult selle kõige haavatavamast osast. Sellest ei järeldu, et näljahäda järelmid peaksid peegelduma kogu maa demograafilistes näitajates, sest näljad on piirkondlikud ja harva ülemaalsed.¹

Eesti näljahädade „sotsiaalset anatoomiat“ ehk küsimust, milliseid ühiskonnakihte ja mil määral nälg vaevas, lahkavad narratiivsetele allikatele tuginedes kolm varasemat artiklit.² Samuti olen käsitlenud Lõuna-Eesti taluperemeeste raskusi tallu püsima jäämisel.³ Eelindustriaalses Euroopas suurendas viljahindade tõus suremust ning ühe üldise järeldusena on väidetud, et 19. sajandil oli maata kihtide demograafiline käitumine hoopis „hinnatundlikum“ kui pererahva oma.⁴ Erinevate sotsiaalmajanduslike süsteemide võrdlevate uuringute abil on majandusdemograafid mitmel pool maailmas üritanud tõestada, et kriisiaastatel suremus oluliselt erines sõltuvalt indiviidi vanusest, soost, sotsiaalmajanduslikust staatusest ja positsioonist pere-, leib- ja kogukonnas ehk veelgi üldistatumalt – suremust kujundasid ühiskonna institutsionaalne korraldus, sotsiaalsed suhted ja kultuurilised normid.⁵ Praegu veel puuduvad meie käsutuses analüüsikõlblikud andmed sarnase uurimise teostamiseks Eesti kohta ja arvamus, et talupidajad jäid sajandi esimesel poolel näljahädast puutumata, on ennatlik. Nälja tingimustes levinud nakkushaigused ei tundnud kihivahesid külas olukorras, kus pere- ja sularahvas jagas ühist elamut ja majapidamist. Teotöö püsides sõltusid nii mõis kui ka talu sularahva tööjõust ning mõlemad olid huvitatud sulaste toimetulekust, mida ei saa vaadelda lahus talude jätkusuutlikkusest.

Tavapäraselt hinnatakse näljahäda ulatust elanikkonda tabanud demograafilise tagasilöögi mõõtmete järgi: vähenevad sündimus ja abiellumus, kasvavad suremus (mõõdetakse liigsuremust

* Kersti Lust (1976), ajaloodoktor, Rahvusarhiiv, Nooruse 3, 50411 Tartu, kersti.lust@ra.ee

¹ E. Vanhaute. Famines. Causes and impact. – B. Pritchard, R. Ortiz, M. Shekar (eds.). Routledge Handbook of Food and Nutrition Security. London, 2016, lk. 229.

Definitsiooni järgi võib nälg olla ka lokaalne.

² K. Lust. Feeding the landless in post-emancipation Livland during times of famine (1840s–1860s). – Slavonic and East European Review 2014, kd. 92, nr. 1, lk. 81–106; *idem*. Providing for the hungry? Famine relief in the Russian Baltic Province of Estland, 1867–9. – Social History 2015, kd. 40, lk. 15–37; *idem*. Saaremaa 1868.–1869. aasta näljahäda regionaalsed ja sotsiaalsed aspektid. – Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Tallinn, 2009, lk. 283–297.

³ K. Lust. Kas Eestis osteti päriseks oma esivanemate talud? Taluperemeeste vahetumisest 1840–1889. – Tuna 2015, nr. 4, lk. 33–50.

⁴ Väga mahukast teemakohasest kirjandusest viitan siin vaid kahele keskele uurimusele. P. R. Galloway. Basic patterns in annual variations in fertility, nuptiality, mortality, and prices in preindustrial Europe. – Population Studies 1988, kd. 42, nr. 2, lk. 277–278, 290; T. Bengtsson. Mortality and social class in four scanian parishes, 1766–1865. – T. Bengtsson, C. Campbell, J. Lee et al. (eds.). Life Under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900. Cambridge, MA, 2004, lk. 152, 163, 167; T. Bengtsson, New Malthusian perspectives. – *ibid.*, lk. 5, 10, 17, 20. Vt. ka teisi artikleid samas kogumikus.

⁵ Kriitika ja mõõnduste kohta ülevaatlilikult: T. Bengtsson, F. Van Poppel. Socioeconomic inequalities in death from past to present: An introduction. – Explorations in Economic History 2011, kd. 48, 343–356.

ehk seda, kuivõrd ületas suremus nälja ajal ja vahetult selle järel tavapärasest taset) ja migratsioon. Neist viimane sai Eesti tingimustes selgemalt ilmneda 1860. aastatel, sest alles selleks ajaks olid võimude poolt talurahva liikumisõigusele seatud piirangud oluliselt leevenenud. Eestis rändele seatud tõkkeid olen pidanud elatise otsimist raskendavaks teguriks. Migratsiooni leevendavat mõju peatoidusekriisidele on rahvusvahelises teaduskirjanduses korduvalt esile toodud.⁶ Paljude põhjateestlaste ellujäämisstrateegia 1860. aastate lõpus oli suunduda ulg töödele Lõuna-Eestis (nt. Mulgimaale).

Käesolevas lühiartiklis keskendun suremusandmetele, mis pärinevad kirikuõpetajate ja kuberneri aastakokkuvõtetest. Viimaste usaldusväärsus on kaheldav. Demograafiliste andmete käibeletoomisele peaks eelnema väga põhjalik võrdlev allikakriitiline analüüs. Nii võib loendustüüpi allikate põhjal saadud rahvastiku koosseis väga suurel määral lahkneva kirikuraamatutele tuginedes rekonstrueeritud rahvastikust.⁷ Täpsete andmete puudusel väldin kriisi kirjeldamist maakonna ja kihelkonna tasandil suremuse üldkordajaga. Samuti hoidun võimalusel baltisaksa agraarstatistika kasutamisest, sest selle täpsus on küsitav.⁸ Ka kriisiaegseid meetrikaraamatuid ei saa ilma lähema analüüsita täiesti usaldusväärseks pidada. Seoses usuvahetusliikumisega Lõuna-Eestis lähevad ilmselt paljud surmajuhtumid „kaduma“ ega kajastu kummagi kiriku meetrikas. Kuna demograafilised uurimused näljaaegade kohta puuduvad, tuleb kõiki siin esitatud numbreid vaadelda kui ligikaudseid ning varem olen eelistanud neid tuua joonealustes märkustes. Seekord kasutan neid „joone peal“ selleks, et anda vähem võimalust kahetsusväärsele meeleväldsete ja eksitavate väidete levikuks.

Liigsuremus või selle oht on näljahäda kõige iseloomulik tunnus.⁹ Kuigi näljaaegset suremust käsitlevas kirjanduses on väga palju piike murtud küsimuse üle, kas surma põhjustasid pigem toidupuudus või haigused, on selge, et ikaldused, alatoitus, suurenenud vastuvõtlikkus haigustele ja suremuse kasv on käinud käsikäes.¹⁰ Enamasti murrab alatoitlusest nõrgestunud organismi maha mõni töbi.¹¹ Näiteks Eesti- ja Liivimaal olid kõhutüüfus ja düsenteeria nälja tüüpilised kaaslased. Soome „1860. aastate näljahäda“ puhul on mitu uurijat tõdenud, et kuigi selle ohvrid surid enamasti (nakkus-)haigustesse, lahkes suremus elanikkonnakihiti ometi selgelt.¹²

Aastail 1807–1808 oli Balti aadlil raske näljahäda tunnistada¹³ ning nad keeldusid talurahva

⁶ C. Ó Gráda. *A Short History of Famine*. Princeton, 2009, lk. 69, 82, 85, 210; D. Arnold. *Famine: Social Crisis and Historical Change*. Oxford, 1988, lk 91; E. Vanhaute, R. Paping, C. Ó Gráda. *The European subsistence crisis of 1845–1850: a comparative perspective*. – *idem*. (eds.), *When the Potato Failed: Causes and Effects of the Last European Subsistence Crisis, 1845–1850*. Turnhout, 2007, lk. 28; S. Kaščenko. *K voprosu o smertnosti v Tamobovskoj gubernii v XIX–načale XX v.* – *Social'no-demografičeskaia istorija Rossii XIX–XX vv. Sovremennye metody issledovanija*. Tambov, 1999, lk. 30–44; M. Vuotilainen. *Poverty, inequality and the Finnish 1860s Famine*. Jyväskylä, 2016, lk. 182. Vt. ka M. Dribe. *Dealing with economic stress through migration: Lessons from nineteenth century rural Sweden*. – *European Review of Economic History* 2003, kd. 7, lk. 271–99. Dribe näitab, kuidas Rootsis ei suutnud ränne maarahva raskusi kuigivõrd leevendada, sest linnad olid vähe arenenud.

⁷ Taani näitel: P. Thestrup. *Household Structure on the Island of Tåsinge 1678*. – S. Åkerman, H. C. Johansen, D. Gaunt (eds.). *Chance and Change: Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*. Odense, 1978, lk. 14–16. Vt. ka A. Laarmaa. *Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899* (luteri ja õigeusu kirikumeetrikate andmetel). *Magistritöö*. Juh. M. Laur, V. Berendsen. Tartu, 2009, lk. 64.

⁸ Vt. nt. M. Nõges. *Rahwamuutused Wiljandi maakonnas 1801.–1923. a. demograafiline töö*. Tartu ülikool, 1925, lk. 208; A. Laarmaa. *Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899*, lk. 64.

⁹ C. Ó Gráda. *A Short History of Famine*, lk. 92; E. Vanhaute, R. Paping, C. Ó Gráda. *The European subsistence crisis of 1845–1850: a comparative perspective*, lk. 25–28.

¹⁰ M. Vuotilainen. *Feeding the famine: social vulnerability and dislocation during the Finnish famine of the 1860s*. – D. Curran, L. Luciuk, A. Newby (eds.). *Famines in European Economic History. The last great European famines reconsidered*. London, New York, 2015, lk. 124. Põhjalikumalt selle väitluse kohta Soome näitel vt. M. Vuotilainen. *Poverty, inequality and the Finnish 1860s Famine*, lk. 22–23; K. Pitkänen. *Deprivation and disease: mortality during the great Finnish famine of the 1860s*. Helsinki, 1993. Vt. ka T. Bengtsson. *Living Standards and Economic Stress*. – Bengtsson, Campbell, Lee et al. (eds.). *Life Under Pressure*, lk. 40.

¹¹ C. Ó Gráda. *A Short History of Famine*, lk. 116.

¹² M. Vuotilainen. *Poverty, inequality and the Finnish 1860s Famine*, lk. 23.

¹³ M. Seppel. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tartu, 2008, lk. 57; S. Vahtre. *Eestimaal talurahvas hingeloenduste andmeil (1782–1858)*. Tallinn, 1973, lk. 202–203.

viletsust mõistmast ka 1840. aastate algul.¹⁴ Aastail 1845–1846 ja 1868–1869 polnud leivapuuduse ning nälja tunnistamine nende jaoks enam nii suur ja valuline probleem.

Näljahädadel on harva selget ning kindlat algus- ja lõpp-punkti.¹⁵ Näljahäda võiks vaadelda pigem mitmeetapilise protsessi kui rangelt piiritletud sündmusena. „Näljased neljakümnendad“ Eesti ala kagu- ja lõunaosas algasid 1840.–1841. aastal ning see on ka varasemast kirjandusest hästi teada.¹⁶ Kümnendi alguse puuduseaeg on eriti palju tähelepanu pälvinud seoses 1841. aastal Võrumaad ning Lõuna-Tartumaad haaranud väljarändamisliikumisega, kui talupojad valgusid suurte hulkadena Riiga, lootuses viletsusest ja näljast pääseda teistesse kubermangudesse ümber asudes. Kui Peterburist Liivimaale olukorraga tutvuma saadetud kroonuametnikud jõudsid pigem „kindlale“ veendumusele, et liikumise peamiseks põhjuseks on talurahvale osaks saav vaesus ja toidupuudus, siis aadliladviku väitel „vääralt ette kujutatud näljahäda“ ei esinenud. 1840. aasta kevadel koostatud ametlikus raportis kirjeldati, kuidas Võru ümbruse talupojad küpsetasid „leiba tavaliselt loomatoiduks kasutatavatest aganatest, sõid metsikut parsahaina, põldudele maha jäänud esparsetti ja koristamisel maha jäänud poolmädanenud kartuleid...“¹⁷ Kagu-Eestis kasvas 1840.–1841. aastal surmade arv võrreldes aastate 1837–1839 tasemega Vastseliinas 47, Rõuges 19 ja Urvastes 38% (vt. joonis 1) ning esines ka otsest näljasurma. Teated näljasurmast ulatusid ka Liivimaa tsiviilkuberneri Georg von Fölkersahmini, kes oli väga pahane, et temani jõudsid ennemalt teated näljasurmast kui info leivapuudusest.¹⁸ 1841. aasta septembris rahva meelte vaigistamiseks kohale saadetud keisri tiibadjutandile vürst Mihhail Urussovile seletasid Võrru kogunenud talupojad, et nende olukord on väljakannatamatu ja nad „surevad nälga“.¹⁹ Talurahva viletsus ja leivapuudus olid korduvalt teemaks ametlikus kirjavahetuses ning Liivimaa toitluskomisjonis, kes jagas valdadele toetuslaene, eriti ohtralt 1842. aastal.

Toitlusolukord Lõuna-Eesti hakkas taas halvenema 1844. aasta sügisel, mil vilja hankimiseks astusid esimesi samme nii Liivimaa rüütelkond kui ka toitluskomisjon. Üle kogu kubermangu alustasid vallamagasiid vilja laenamiseega juba sügise hakul,²⁰ kuigi tavapäraselt sel ajal hoopis varuti vilja ja salved avati kevad-talvel või kevadel. 1840. aastate alguse raskused kandusid üle kümnendi keskpaika, sest vanad magasinivõlad olid öiendamata.

Toidupuuduse tekkides ei saabu surm momentaalselt, majandusdemograafias kasutatakse kriisi ja suremuse seoste analüüsimisel aasta kuni kahe pikkust lõtku. Seega kajastub 1844. aastal alanud häda järgneva aasta suremusnäitajates ning samuti ei tõsta aasta lõppu jääv suremuse suurenemine oluliselt kogu aasta näitajat. Tabelis 1 on tava-aastatena käsitletud 1837–1839, sest 1834–1835 oli suremus (osaliselt taas ikaldustest tingitult) mitmel pool sage ning et enamasti järgnes suure suremusega aastatele järsk langus ehk „ebanormaalset“ vähene suremus, sest elanikkonna nõrgemad rühmad olid juba alatoitluse ja taudide leviku ajal hukka saanud, ei saa normaalseks lugeda ka 1836. aasta näitajaid.

Suremust aluseks võttes on „kriisi“ määratletud mitut moodi. Ühe lihtsaima meetodi järgi, mida on kasutanud näiteks viimaste aastakümnete väljapaistvamaid majandusdemograafe Tom-

¹⁴ P. Howe ja S. Devereux on soovitanud kriiside uurimisel loobuda binaarsest opositsioonist „nälg/mittennälga“ ja kasutada astendatud määratlust ning Eesti materjal toetab nende käsitlusviisi. Samuti on nad rõhutanud, küll 20. sajandi viimaste kümnendite kontekstis, selle semantilise probleemi poliitilist tahku e. abimeetmete ja vastutuse küsimust. Termin vältimine on toonud kaasa sekkumise viibimise ning pole võimaldanud ressursse kriisist haaratud piirkondade vahel paremini ümber jaotada. P. Howe, S. Devereux. *Famine Intensity and Magnitude Scales: A Proposal for an Instrumental Definition of Famine*. – *Disasters* 2004, kd. 28, nr. 4, lk. 353–356.

¹⁵ M. Vuotilainen. *Poverty, inequality and the Finnish 1860s Famine*, lk. 24, 325.

¹⁶ H. Kruus. Pühajärve sõda 1841. a. Tartu, 1927, lk. 4–8; H. Kruus. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndal aastal. Tartu, 1930; J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad. Tartu, 1978; J. Kahk. Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel. – *Ajaloo järskudel radadel*. Tallinn, 1966, lk. 115–132; Talurahvaliikumine Eestis 1841.–1842. aastal. Dokumentide kogumik. Koost. V. Naaber, A. Traat. Tallinn, 1982, lk. 7–11; Eesti ajalugu, V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoimetajad T. Karjahärm, T. Rosenberg. Tartu, 2010, lk. 80–82.

¹⁷ J. Kahk. Murrangulised neljakümnendad, lk. 45.

¹⁸ Liivimaa toitluskomisjoni žurnaal, 2.5.1841. Võitlus näljaga. 19. sajandi näljahädad Eesti külas. Dokumentide kogumik. Koost. K. Lust. Tartu, 2015, lk. 36.

¹⁹ Eesti NSV ajaloo lugemik. 1. Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost kõige vanemast ajast kuni 19. sajandi keskpaigani. Koost. J. Kahk, A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 393.

²⁰ RA, EAA, f. 291, n. 1, s. 8270, l. 12–13, Liivimaa kuberner kindralkuberner von der Pahlenile, 9.10.1844.

my Bengtsson, vaadatakse, kas surmade arv kahel järjestikusel aastal ületab 25% võrra või enam kriisieelset keskmist.²¹

Tabelis 1 toodud andmed Liivimaa Eesti osa kohta on ebatäielikud, kõrvale on jäänud vähem kannatanud Saare- ja Pärnumaa, kus laialdase ülemineku tõttu vene õigeusk pole luteri koguduste suremusandmed 1846.–1847. aasta kohta enam representatiivsed. Samuti puuduvad joonisel 1 1846. ja 1847. aasta andmed ka Karula, Hargla ja Röpina kihelkonna kohta, kus Hans Kruusi järgi oli usuvahetajaid üle 15%. Kuberneriga aastaaruandeid orientiirina kasutades oli Liivimaa kubermangu Eesti osas 1845. aastal iive –20% (kogu Liivimaal –10,8%).²² Kuberneriga aastaaruande järgi oli 1846. aastal elanikkonna juurdekasv Eesti alal –17%.²³

Kriisinähtud taandusid üle Eesti erinevas tempos (tabel 1, joonis 1) ja nälja puudumisest ühes piirkonnas ei saa järeldada sama teise kohta. Helme, Viljandi jt. paremini toime tulevates kihelkondades langesid suremusnäitajad tava-aastate tasemele juba 1846. aastal; Martnas aga näiteks 1849. aastal. 1848 oli koolera-aasta. Tartu ja Võru linn olid veel 1847. aasta kevadel täis maalt tulnud kerjuseid.²⁴ Riikliku näljaabi jagamine jätkus ka 1847. aastal.

Eestimaa kubermangust ei veetud vilja välja 1841. ja 1844. aastal. 1841. aastal ületas sündimise suremuse napilt. 1840. aastatel enim kannatanud Läänemaal kasvas aastail 1841–1842 surmade arv 1837.–1839. aastate keskmisega võrreldes 21,2 ja 1847. aastal 37,2%. 1844. aastal algas Eestimaa kubermangus demograafiline madalseis. Aastate 1844–1848 keskmine iive oli negatiivne. Teist niisugust perioodi selles kubermangus perioodil 1782–1850 ette ei tulnud.

Kõike eeltoodud kokku võttes pole põhjendatud käsitleda Eesti alal näljaajana üksnes aastaid 1845–1846. Praegune uurimiseis ei võimalda täpselt öelda, kui palju vähem võrreldes Lõuna-Eestiga kannatasid Põhja-Eesti ja sellega külgnevad saared ega ka seda, mis rolli mängisid selles erinevad õiguslikud, sotsiaalmajanduslikud, looduslikud, asustuslikud, demograafilised jt. asjaolud. Sulev Vahtre andmed Põhja-Eesti kohta pole ülekantavad Lõuna-Eestile. Suremus- jm. kriisi näitajad olid piirkonniti ja isegi vallati erinevad ning seletuvad paljude objektiivsete ja subjektiivsete tegurite koosmõjuga.²⁵

Vaatamata artikli piiratud mahule osutan veel ühele olulisele erijoonel ühelt poolt Saaremaa ja Põhja-Eesti ning teiselt poolt suure osa Lõuna-Eesti vahel ka n.-ö. tava-aastatel. Seda asjaolu tuleb näljahäda piirkondlike mõõtmete eritlemisel hoolikalt silmas pidada. Sajandi esimesel poolel olid suremusnäitajad Lõuna-Eestis (eeskätt Võru- ja Tartumaal) suuremad ning vahed Põhja-Eesti ja Saaremaaga hakkasid tasanduma sajandi keskpaiku.²⁶

1860. aastate lõpus nälg Lõuna-Eestit eriti ei pitsitanud, ehkki ka siin leidis raskustes paiku.²⁷ Näljahäda Saaremaal ja Põhja-Eestis sai alguse mitmest järjestikusest halvast saagiaastast alates 1865, millele järgnesid 1867. ja 1868. aasta vihma- ja põuasuvi, mis töid kaasa ikalduse ja kurnava näljahäda.²⁸ Suremuses väljendus kriis 1868.–1869. aastal. Nii Kuressaare kui ka Eestimaa hä-

²¹ T. Bengtsson, G. Broström. Famines and mortality crises in 18th to 19th century southern Sweden. – Genus 2011, kd. LXVII, nr. 2, lk. 124.

Et meie käsutuses olevad andmed rahvastiku koguarvu kohta maakonna ja kubermangu tasandil on üsna umbkaudsed, pole siinkohal võimalik rakendada Howe ja Devereux poolt näljakriiside kategoriseerimiseks kasutatud meetodit, mis hindab kriisi intensiivsust päevas 10 000 elaniku kohta surnud inimeste arvu järgi (P. Howe, S. Devereux. *Famine*, lk. 361–364). Seda meetodit oleks mõistlik rakendada teades suremusandmeid lühemate ajavahemike kui aastate lõikes. Aastapõhiselt arvatuna liigitub 1845.–1846. aastate häda eestikeelsel Liivimaal ja Saaremaal 1868.–1869. a. 3. astme intensiivsusega kriisiks (CMR >=1 kuid < 5/10 000/päev).

²² RA, EAA, f. 296, n. 4, s. 1179.

²³ LVVA, f. 1, n. 4, s. 317.

²⁴ Talurahvaliikumine Eestis aastail 1845–1848. Dokumentide kogumik. 1. kd. Koost. V. Naaber, A. Traat. Tallinn, 1991, lk. 53–55. Vormsi ja Sangaste kohta vt. lähemalt: Võitlus näljaga, dok-nr-d 47–49.

²⁵ Võitlus näljaga, lk. 36–37.

²⁶ S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil, lk. 186; J. Kahk. Talurahva olukorrast Liivimaa Eesti osas XIX sajandi 40-ndatel aastatel. – Ajaloo järskudel radadel. Tallinn, 1966, lk. 130; A. Laarmaa. Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899, lk. 74; H. Ligi. Lõuna-Eesti demograafilisest arengust aastail 1780–1819. – TRÜ Toimetised, vihik 784. Tartu, 1987; H. Ligi. Imikute ja laste suremuse geograafia Eestis 18.–19. sajandil. – Kleio 1993, nr. 8, lk. 3–8.

²⁷ K. Lust. *Näljaabist Peipsi rannaküladele 1868–1869. aastal.* – Ajalooline Ajakiri 2008, nr. 4, lk. 319.

²⁸ T. Rosenberg. 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus. – Kännivaod. Tartu, 2012, lk. 337.

daabikomitee asutati 1867. aastal (Tallinnas 17. detsembril 1867). Vormsi hingekarjane Eduard Petersen teatas Eestimaa hädaabikomiteele 27. detsembril 1867, et „hüda kasvab iga päevaga“.²⁹ Kuusalu kirikukroonika järgi ähvardasid 1867. aastal rahvast „nälg ja surm“.³⁰ Hanila ja Varbla pastor Leopold Rinne arvas aasta hakul, et talurahva väheseid kaebusi oma olukorra üle saab seletada vaid asjaoluga, et eestlasi iseloomustab „uskumatu vähenõudlikkus ja vastupanuvõime nälja ning puuduse suhtes“.³¹ 15.03.1868 teatas ta Tallinnasse „kaua varjatud ja mittetunnistatud näljast“.³² Ka Tiit Rosenberg on kirjutanud 1867.–1869. aasta näljahädast.³³ Kannatused, mis lõppesid surmaga, algasid 1867. aastal.

Suureks kriisiks võib lugeda aastaid, kui kahel järjestikusel aastal ületas surmade arv n.-ö. tava-aastaid kahekordselt ja seda juhtus Mandri-Euroopas 19. sajandil väga harva. Eesti alal tuli seda ette Võrumaal aastail 1845–1846. Väga lähedal oli sellele Saaremaa aastail 1868–1869. Viljandi-, Võru- ja Tartumaal ületas 1807.–1808. aastal surmade arv kahe aasta peale kokku 1800.–1806. aasta taseme rohkem kui kaks korda, aga seda 1808. aasta drastiliste näitajate tõttu.³⁴ Tartumaal oli sajandi esimene kümnend ainus detsennium 19. sajandil, mil iive jäi isegi kümne aasta kokkuvõttes negatiivseks.³⁵ 1845–1846 kokkuvõttes suri nimetatud maakonnas aastas 2,2 korda rohkem inimesi kui 1837–1839.

Valdav osa Euroopast vabanes näljaohust 19. sajandi teise kümnendi lõpuks või keskpaigaks,³⁶ sajandi teisel poolel esines selles ilmajaos peatoidusekriise veel peamiselt ida- ja põhjapoolsetel äärealadel, kas ekstreemsetes loodusoludes või ühiskondlik-majanduslikult ning poliitiliselt korralduselt mahajäänud maades, nagu Vene impeerium.

Maade ja rahvaste lõikes rahvastikutprotsesside ajastatus märkimisväärselt erineb. Kui Lääne- ja Põhja-Euroopas algas suremuse pikaajaline langus 18. sajandi viimastel kümnenditel, siis Eestis on dateeritud suremuse pikaajalise languse algus 1850. või 1860. aastatesse.³⁷ Eesti ala mahajäämus tekkis 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul, kui suremuse üldkordaja jäi siin jätkuvalt 29–35‰ kanti.³⁸

Näljahädade ulatuse mõõtmisel ei ole aga mõistlik suremusnäitajaid üle tähtsustada. Viljandide liikumist ja muutusi suremuses on uuritud Venemaal 1830.–1840. aastate ikalduste ajal ning järeldatud, et talurahvas tõsiselt peatoidusekriisi all ei kannatanud või vähemasti ei väljendunud see suremuse olulises kasvus.³⁹ Suremus oli seal niigi väga suur. Samuti ei saa inimeste kannatusi näljahäda ajal taandada pelgalt suremusele.⁴⁰

Arvamus, et küla vaesema elanikkonna nälgimise taga oli talurahva enda tegevusetus ja hoolimatus, on lihtsustatud ja kontekstivaba. Vald käsutas kõige vähem ressursse ja tal puudusid mehhanismid varude ümberjagamiseks valdade vahel. Mastaapsete kriiside leevendamiseks evisid vahendeid ning võimekust mõis ja riik. Talurahva nälg ja näljahädad tulenesid „valitsevast üldisest ühiskondlikust korraldusest“ ning „otsesemalt selle organisatsiooni sees puudulikult toimunud toe-

²⁹ RA, EAA, f. 1685, n. 1, s. 46.

³⁰ A. Rost. Kuusalu kirikukroonika 1837–1914 = Die Kirchenchronik von Kusal. Kuusalu, 2014, lk. 213.

³¹ RA, EAA, f. 1685, n. 1, s. 9, l. 1–2, L. Rinne kiri Eestimaa hädaabikomiteele, 2.1.1868.

³² RA, EAA, f. 1685, n. 1, s. 9, l. 11–12, L. Rinne kiri Eestimaa hädaabikomiteele, 15.3.1868.

³³ T. Rosenberg. 1867.–1869. aasta näljahäda Eestis ja hädaabikomiteede tegevus, lk. 337–343. Rosenbergile toetudes ka Marten Seppel: M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 37.

³⁴ H. Ligi. Lõuna-Eesti demograafilisest arengust aastail 1780–1819, lk. 29–31.

³⁵ A. Laarmaa. Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899, lk. 99.

³⁶ E. Vanhaute. Famines. Causes and impact, lk. 228; M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 15.

³⁷ K. Katus, A. Puur. Life tables: Estonia 1923–1938 and 1950–2000. Tallinn, 2004, lk. 33–35; A. Laarmaa. Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899, lk. 65, 74. S. Vahre järgi langes Eestis suremuse üldkordaja ainult veidi rōugete paneku tõttu.

³⁸ S. Vahre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil, lk. 186. Lõuna-Eesti näitajad olid kõrgemad (Kahk, Laarmaa, Ligi jt).

³⁹ Ülevaadet ning Eesti ja Vene olude võrdlust vt. K. Lust. The question of moral economy and famine relief in the Russian Baltic Provinces of Estland and Livland, 1841–69. Collegium: Studies across Disciplines in the Humanities and Social Sciences, 2017, kd. 22, lk. 46–66.

⁴⁰ Kannatused on ka surmlõpmeteta tervisekahjud ja haigused: D. Curran et al. Introduction. – Famines in European Economic History. The last great European famines reconsidered. London, New York, 2015, lk. 6.

tusmehanismidest“.⁴¹ Balti kubermangudes 19. sajandil rakendatud näljapoliitikat iseloomustas kombinatsioon ühelt poolt intensiivsest sekkumisest ja näljaabi korralduse normeerimisest ning teiselt poolt täiesti ebapiisavast abist, mille tulemuseks olid ulatuslik vaesumine ja väga raske demograafiline tagasilöökk.⁴² Ressursside ümberjaotamine kriisi tingimustes jäi nii riiklikul kui ka kohalikul tasandil puudulikuks. Vene valitsus toetas Liivimaa aadli krediidiühingut mõisate finantsprobleemide leevendamiseks 1808. aastal nelja miljoni assignaatrublaga, millest talupoegade leivapuuduse vaigistamiseks oli ette nähtud vähem kui kümnendik. Aastail 1845–1847 eraldas riigivalitsus Liivimaale sadu tuhandeid rublasid laenu, mille eest kreisisaadikud, sillakohtunikud ning ringkonnainspektorid ostsid Liivi- ja Eestimaa mõisatelt ning linnakaupmeestelt talupoegade tarbeks toidu- ja seemnevilja kokku hindadega, mis ületasid varasemate aastate turuhindu keskeltläbi kaks korda. Sellised hinnad tingisid võimudelt välja aadlipoliitikut. Mõisnike toetuslaenu taludele olid sageli ebapiisavad ja nende pakutud palk nürune. Mõisnikkond polnud 1840. ja 1860. aastatel nõus ka ametlike piirangutega viinapõletamisele (mis ei tähenda, et nad seda omal algatusel poleks siiski teinud). Baltisaksa mõisnikud polnud erandlikud. Näiteks on ka Rootsisis 1749.–1849. aasta demograafilistele näitajatele tuginevad uuringud näidanud, et mõisad ei pakkunud hädaaegadel tõhusat kaitset toidupuuduse eest, ehkki eelindustriaalses ühiskonnas evis just mõis potentsiaali ja võimekust puudust vaigistada.

Eesti külarahvas ei langenud nälja ja haiguste ohvriks peamiselt näljaabi kättesaamatuse tõttu, vaid ka liiga madalaks fikseeritud näljaabi normi – 409,5 grammi vilja *resp.* jahu päevas – tõttu, mida hindasid väga kesiseks isegi paljud kaasagedsed ametiisikud, pastoriid jt. Eliidi seas oli laialt levinud arusaam, et paljud vaesed ei vääri abi ning „valimatu“ abi teeb rohkem kurja kui head. 1860. aastate lõpus vallad, nii rikkad kui ka vaesed, varjasid infot kohalike olude kohta või siis eitasid abivajadust ja olukorra tõsidust. Valda süüdistasid puudulikus näljaabis nälgijad, vaimulikud, mõisnikud, kihelkonnakohtunikud ja kroonuametnikud. Selline „looduslik“ nähtus nagu viljasaak ei sõltunud sajandi keskpaigast peale pelgalt ilmast, pinnasest, pinnamoest ega teistest loodusoludest, vaid ka agraarsuhetest. Nii on seletatud näljaajal mõisa- ja talumaade saagikuses (kohati) ilmnenuid suuri lahknevusi.⁴³

Tabel 1. Keskmise surmade arv aastas Eesti alal 1837–1842, 1845–1846⁴⁴

Maakond	1837–1839	1841–1842	1845	1846	Muutus % võrreldes 1837–1839		
					1841–1842	1845	1846
Tartumaa*	2882	3424	7793	5090	18,8	170,4	76,6
Viljandimaa	2097	2255	5109	2474	7,5	143,6	17,9
Võrumaa	1812	2195	3501	3783	21,1	93,2	108,7
Järvamaa	1201	1245	1648	1133	3,7	37,2	-5,7
Läänemaa	1772	2147	2608	2792	21,1	47,2	57,5
Harjumaa	1997	1951	2796	2451	-2,3	40,0	22,7
Virumaa	2084	2163	2800	2406	3,8	34,3	15,4

* Sh. õigeusklikud.

⁴¹ M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni, lk. 368.

Sotsiaalmajanduslike ja institutsionaalsete tegurite ning nälja-uuringute suundumuste kohta vt. lähemalt: E. Vanhaute. From famine to food crisis: what history can teach us about local and global subsistence crises. – Journal of Peasant Studies 2011, nr. 1, lk. 47–65. Vt. vrd.: Ó Gráda. A short history of famine, lk. 3.

⁴² Võitlus näljaga, lk. 22.

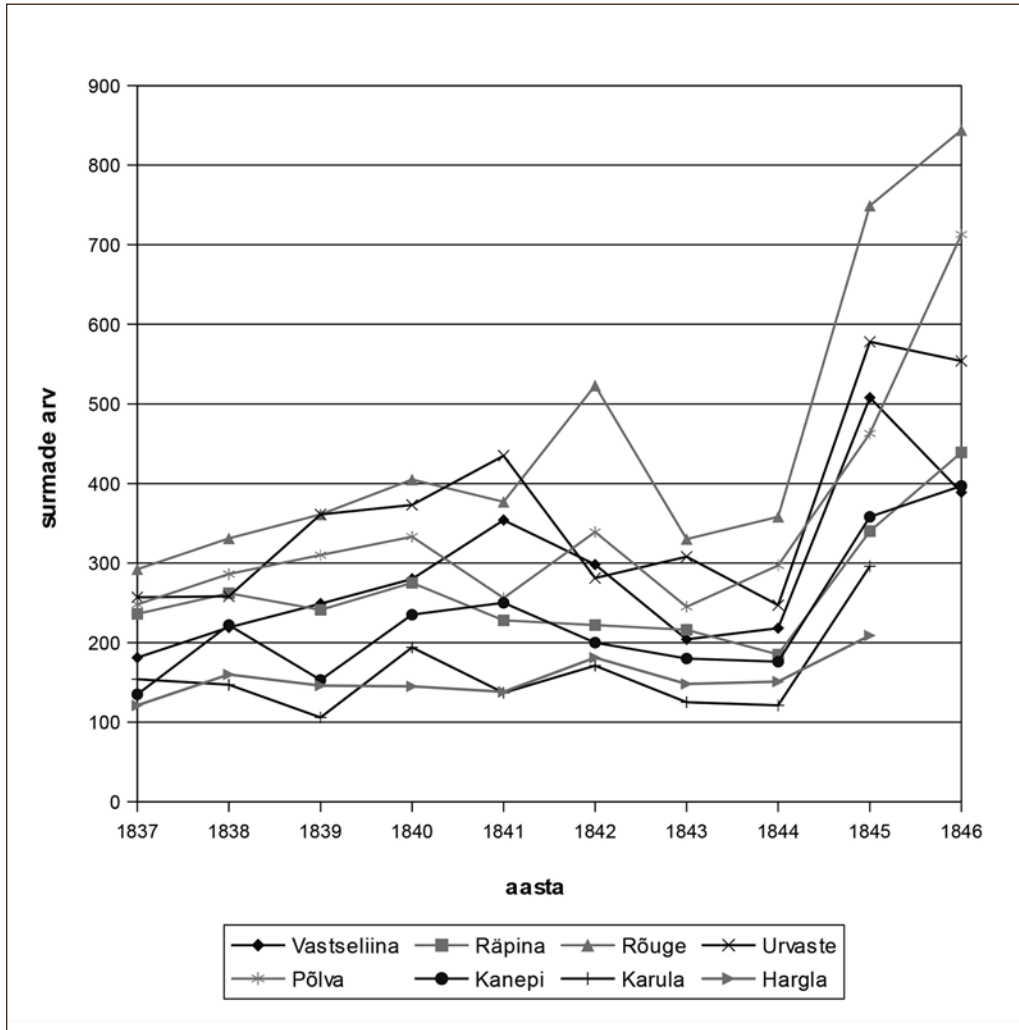
⁴³ S. Vahre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a.) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. – Eesti NSV ajaloo küsimusi 6 (TRÜ Toimetised nr. 258). Tartu, 1970, lk. 106. Vt. ka Eesti NSV ajaloo lugemik, lk. 395.

⁴⁴ A. Laarmaa. Rahvastiku loomulik liikumine Tartumaal 1800–1899, lk. 165; S. Vahre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil, lk. 256–258; RA, EAA, f. 1207, n. 1, s. 128, 129; EAA, f. 1205, n. 1, s. 107 (Võru- ja Viljandimaal ainult luterlased).

Tabel 2. Keskmise surmade arv aastas Saare- ja Eestimaa, 1859–1863, 1866–1869⁴⁵

Piirkond	1859–1863	1866–1867	1868	1869	Muutus % võrreldes 1859–1863		
					1866–1867	1868	1869
Eestimaa kubermang (sh linnad)	8120	7769	?	14324	-4,3	?	76,4
Saaremaa	1056	1075	1989	2546	1,8	88,3	141,1

Joonis 1. Surmade arv aastas Võrumaal 1837–1846 (luteri kogudused)

⁴⁵ P. Jordan. Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehstland, Bd. 1 (Reval, 1867), lk. 21; F. von Jung-Stilling. Beitrag zur Bevölkerungsstatistik Livlands für die Jahre 1847–1863 (Riga, 1866), lk. 26, 30; Eestimaa kubermari aastaaruanded, 1866, 1867, 1869: RA, EAA, f. 29, n. 3, s. 4360; EAA, f. 29, n. 2, s. 4742; 4759); Liivimaa kubermari aastaaruanded 1866–1869, EAA, f. 296, n. 1, s. 47; EAA, f. 296, n. 4, s. 2364.